

BEGRAZING IN DE DUINEN

Cor ten Haaf

Begrazing in de natuur is 'in' en dat geldt zeker ook voor begrazing in de duinen. De laatste jaren is het aantal begraasde duinterreinen sterk toegenomen. Toch staan velen die bij het duinbeheer zijn betrokken nogal sceptisch tegenover begrazing; door sommigen wordt het zelfs als modeverschijnsel afgedaan. In de zestiger jaren moest overal gemaaid worden, in de zeventiger jaren was het weer vochtig maken van duinvalleien het devies en nu is begrazing het antwoord op alle kwalen. Daarbij kwamen er van nature nooit grote grazers voor in de duinen. Natuurlijke begrazing in de duinen vindt plaats door konijnen en reeën, waarom is het dan nodig runderen, paarden of schapen te introduceren? Dit zijn veel gehoorde vragen en argumenten bij discussies over duinbegrazing. Hoe moeten we tegen geïntroduceerde begrazing aankijken? Is het inderdaad alleen een modeverschijnsel of kan het een waardevol beheersmiddel zijn? In dit artikel wordt getracht een antwoord op deze vragen te geven.

Natuurlijke zelfregulerende systemen met een grote verscheidenheid aan grote herbivoren en andere zoogdieren komen al lang niet meer voor in Europa. Vlak na de laatste ijstijd is een flink aantal grote zoogdieren uitgestorven. Sommige soorten hielden het nog lang vol, de laatste oeros verdween rond 1300 uit Nederland en de laatste wolf werd pas in 1870 geschoten! Om nog een beeld te krijgen van zelfregulerende systemen

moeten we nu naar grote reservaten in Oost-Afrika, zoals Serengeti, Tsavo en Masai mara. In deze gebieden, die soms groter zijn dan ons land, vinden we een grote verscheidenheid aan grote herbivoren en hun natuurlijke predatoren.

Op grond van hun verschillende voedselselectie-strategie kunnen de grote herbivoren ingedeeld worden in 'grazers', 'browsers' en 'intermediate feeders' (5). Ruwweg eten grazers vooral grassen, browsers kruiden, vruchten en houtig materiaal, terwijl intermediate feeders er een flexibele strategie op nahouden. Door deze verschillen in eetgewoonten blijft voedselconcurrentie beperkt. Ook binnen de onderscheiden typen blijken soorten afzonderlijk weer te verschillen in voorkeur of gedrag. Naast concurrentie treedt ook facilitatie op, d.w.z. dat de ene soort profiteert van het gedrag van een andere soort (2). Een browser kan bijvoorbeeld een struweel zodanig opvreten dat grasgroei mogelijk wordt, waarmee het dus ook productief wordt voor grazers.

Effekten van natuurlijke begrazing

De natuurlijke begrazing heeft in de Oostafrikaanse savannegebieden tot een grote variatie in structuur en samenstelling van de vegetatie geleid. Door verschillen in begrazingsintensiteit kunnen hier kort afgegrasde vegetaties, hogere kruidenvegetaties, ruigten, struwelen en bossen naast elkaar voorkomen. De overgangen tussen de verschillende vegetatietypen zijn soms abrupt, maar vaak ook zeer geleidelijk.

Naast grazen is ook de bemesting een belangrijke differentiërende invloed. Sommige herbivoren hebben vaste plaatsen waar ze hun mest deponeren. Op deze plaatsen zal verrijking optreden, terwijl de plaatsen waar alleen wordt gegraasd, juist zullen verschromen. Dit zal zowel zijn weerslag hebben op de vegetatiestructuur als op de soortensamenstelling. Ook bij soorten die geen vaste plaatsen hebben voor het deponeren van hun mest, treden dit soort patronen op, zij het veel kleinschaliger.

Een laatste invloed die de variatie in de vegetatie vergroot is betreding en de daarmee samenhangende bodemverdichting. Rondom drinkpoelen, die dagelijks door grote kudde runderen bezocht worden, zal in het geheel geen plantengroei mogelijk zijn. Op vaste paden, die wat minder betreden worden, zullen permanent pioniervegetaties voorkomen, terwijl plaatsen die nooit door grote herbivoren bezocht worden, uiteindelijk begroeid zullen raken met bos.

De grote variatie in structuur en samenstelling van de vegetatie leidt op zijn beurt weer tot een grote variatie in andere levensvormen. Gebieden als Masai mara zijn bijzonder rijk aan zoogdieren, vogels en insecten.

Natuurlijke begrazing in de duinen

Dit ideaalbeeld van natuurlijke begrazing heeft in onze duinen nooit bestaan. Toen onze huidige jonge duinen in de middeleeuwen werden gevormd, waren alle wilde grote grazers, mede door toedoen van de mens, uit ons land verdwe-

HET KONIJN

Een alleraardigst dier, een onderhoudende stoffage van het landschap, een allerinteressantste levensgeschiedenis vol schilderachtige momenten, een geriefelijk jachtobject, een lekker boutje, een bruikbaar velletje en bovendien een dier met een groot vermenigvuldigingsvermogen.

Maar juist daarom kunnen wij het in onze duinen volstrekt niet dulden en ook elders onze medewerking niet schenken.

De duinen hebben van de konijnen niets dan schade, en wel zeer groote schade ook. Om hun aantrekkelijke eigenschappen zouden we wel graag een beperkt aantal kunnen toelaten, laat ons zeggen één paar voor elke tien hektaren, maar eer je het weet, is dat ééne paar uitgegroeid tot duizenden, die dag en nacht eten. Daar is de groeikracht van het duin niet tegen bestand.

Wanneer wij echt mooie, rijk begroeide duinen willen hebben, dan moeten de konijnen worden uitgeroeid en dan nog jaar in jaar uit bestreden, waar het noodig blijkt. Want, zooals een verbitterde tuinder eens zei: „Wanneer je ze allemaal uitroeit, dan blijven er nog te veel over”.

Dat is

Niet altijd zijn konijnen in de duinen positief gewaardeerd (fragment uit 'Onze duinen' van Jac. P. Thijssen, 1943).

Variatie in vegetatiestructuur, met geleidelijke overgangen, ontstaan onder invloed van extensieve begrazing in de duinen van Schouwen (foto: C. ten Haaf).

nen. Wel is een andere grazer, het konijn, al lange tijd in de duinen aanwezig (zie het artikel van Marijke Drees elders in deze DUIN).

Van veel later datum stamt de introductie van reeën in de duinen. In de laatste ijstijd was het ree geheel verdwenen uit Nederland. In de 17e eeuw werd het weer in ons land waargenomen. Het duurde echter nog tot na 1930 voordat dit dier op enige schaal in de duinen voorkwam. Momenteel vinden we vooral reeën in de vastelandsduinen. In het waddengebied heeft het ree alleen vaste voet kunnen krijgen op Ameland.

De invloed van kleine grazers, zoals konijn en ree, op de vegetatie is gering in vergelijking met die van de grotere grazers. Dit geldt zeker als, zoals bij reeën het geval is, de kern van hun sociale organisatie het individu is dat leeft in territoria en/of duidelijke home-ranges. Daardoor is van het ree niet te verwachten dat deze de vegetatieontwikkeling sterk zal kunnen sturen (2). Voor het konijn geldt verder dat de invloed van dit dier sterk is afgenomen na de myxomatose-epidemie in 1953. Sinds die tijd zorgt deze ziekte voor een periodiek terugkerende decimering van de konijnenstand. In de perioden dat er weinig konijnen zijn, treedt vaak sterke verruiging van duinvegetaties op, die daarvoor door deze dieren kort werden gehouden. Als de stand daarna herstelt, blijken de konijnen lang niet overal in staat te zijn deze verruiging weer terug te dringen. Daarbij speelt de luchtverontreiniging een bijkomende rol. Door de toegenomen belasting met nutriënten veranderen grazige vegetaties sneller in ruige begroeiingstypen.

Begrazing met gedomesticeerde herbivoren

Grote natuurlijke herbivoren ontbreken in het duingebied, maar dit houdt niet in dat er nooit grote herbivoren gelopen hebben. In de 17e en 18e eeuw kwamen edelherten zo talrijk voor in de duinen, dat men tussen Den Haag en Egmond de landerijen met een hekwerk moest afzetten. Deze

dieren waren niet inheems, maar grotendeels door prins Maurits geïmporteerd uit Duitsland (3). Door verwaarlozing is het edelhert omstreeks 1750 uit de duinen verdwenen.

Daarnaast zijn er talrijke meldingen van begrazing met gedomesticeerde herbivoren als runderen, paarden, schapen en geiten. Dit gebeurde niet altijd even extensief. Tot aan het einde van de vorige eeuw zag men de duinen als niet veel meer dan een wingewest, waar men vee weidde, hout kapte, de konijnenjacht beoefende en plaggen stak (1). Deze overexploitatie leidde op grote schaal tot het optreden van verstuiwingen. Mogelijk is een deel van de scepsis van de tegenstanders van begrazing in de duinen nog wel terug te voeren op de overgeleverde herinnering aan deze destructieve invloed van vee op de duinen. Aan het eind van de vorige eeuw werd de toestand zo onhoudbaar geacht, dat men via allerlei verbodsbepalingen en tegelijkertijd via een grootschalige vastlegging, door middel van helmaanplant en bebossing, een vrijwel totale stabilisatie van het duin bewerkstelligde. Hiermee veranderde een onnatuurlijk stuivende situatie in een onnatuurlijk vastgelegde.

Ontwikkelingen in de twintigste eeuw

Met het uitbannen van verstuiwing verdween tegelijkertijd een zelfregulerend mechanisme in het duin, dat in zekere zin vergelijkbaar is met natuurlijke begrazing. Ook bij natuurlijke verstuiwing (dus niet veroorzaakt door overexploitatie) kunnen allerlei successiestadia steeds naast elkaar voorkomen. Uit pioniervegetaties ontstaan, via kruidenvegetaties en struwelen, bossen. Deze bossen raken uiteindelijk weer overstoven, er ontstaat weer een nieuwe vallei met pioniervegetaties en de hele cyclus begint weer van voren af aan. Dit soort duinsystemen zijn nog te vinden in Australië en op beperktere schaal ook in Frankrijk en Spanje.

Sinds het eind van de vorige eeuw is het duin dus consequent vastgelegd. Dat houdt in dat een

groot deel van de huidige begroeiing van het duin het resultaat is van ongeveer een eeuw succes-sie. Aanvankelijk waren het vooral pionier- en graslandvegetaties die profiteerden van de kunstmatig ontstane rust. Als we foto's van de duinen uit de eerste helft van deze eeuw bekijken dan valt het grazige en open karakter op. Waarschijnlijk zijn vooral de droge duingraslandvegetaties nooit beter ontwikkeld geweest dan in die tijd.

Geleidelijk begon zich met name in de valleien meer struweel en bos te ontwikkelen. Toch wisten aanvankelijk de toen nog talrijke konijnen grote delen open te houden. Pas na 1953 zette de toename van struweel en verruiging echt door, hierbij een handje geholpen door neerslag van nutriënten via luchtverontreiniging. Het op grote schaal dichtgroeien van duingraslandvegetaties met Duinriet is hiervan mogelijk een gevolg. Verder vindt in sommige delen van het waddendistriet momenteel een explosieve uitbreiding van Bochtige smeie plaats. Deze soort, die bekend staat als vergrasser van onze binnenlandse heiden, kwam tot voor kort nauwelijks in de duinen voor. Een ander gevolg van de langdurige vastlegging van het duingebied is de voortgaande ont-kalking van de bovenste bodemlaag. Ook dit proces wordt bevorderd door de luchtverontreiniging. Het gevolg is dat plantensoorten van kalkrijke bodems achteruitgaan en dat verstui-vingsgevoeligheid van het duin toeneemt. Op de toegenomen verstui-vingsgevoeligheid wordt door beheerders gereageerd met het leggen van takken en planten van helm, waardoor verdere verstui-ving inderdaad (tijdelijk) wordt tegengehouden, maar waarmee tevens permanent een armetierige vegetatie in stand wordt gehouden waarin niet veel meer soorten dan Zandzegge en Buntgras het uithouden.

Een ander verschijnsel dat vermoedelijk ook samenhangt met ont-kalking en luchtverontreiniging, is de verandering die plaatsvindt in de droge

duinheiden. De laatste decennia is een sterke uitbreiding van Kraaiheide ten koste van Struikheide waarneembaar. In strenge winters befrist een groot deel van de Struikheide. Op de opengeval-len plaatsentreedt veelal geen verjonging meer op van Struikheide, zoals dat in het verleden het geval was. Vanuit de omgeving raken de dode struiken overgroeid met Kraaiheide, soms voorafgegaan door Zandzegge of Schapezuring (4). Het bekende beeld van de in augustus paarsgekleurde hellingen lijkt hierdoor ook uit het duingebied te verdwijnen.

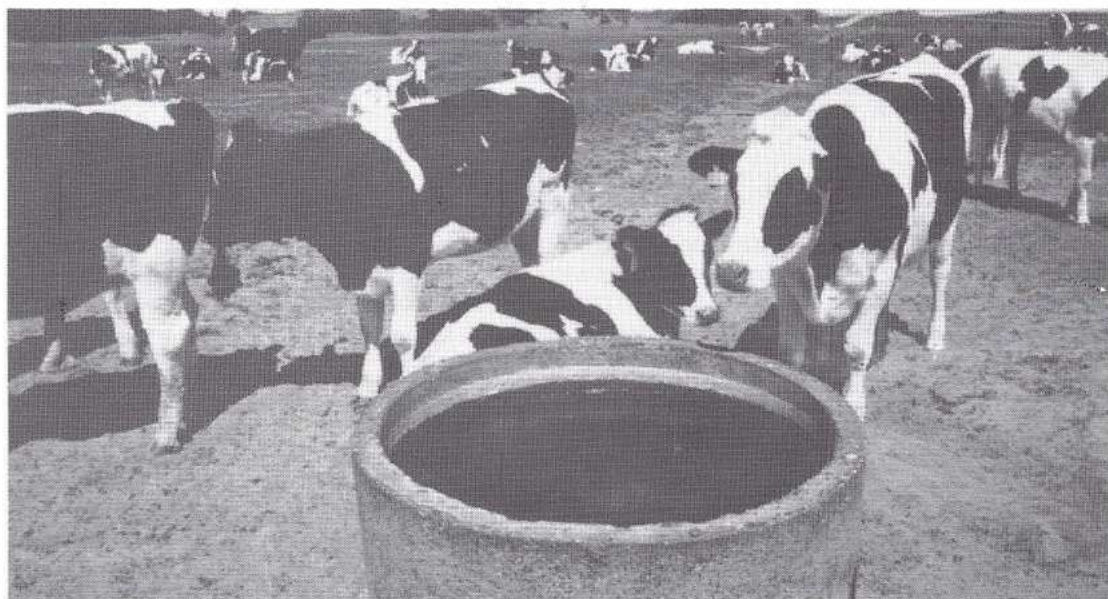
Beheer sinds de vijftiger jaren

Door het natuurbeheer werd de verruiging, de uitbreiding van struweel en bos en daarmee het verdwijnen van gevarieerde graslandvegetaties en duinheiden als ongewenst gezien. Men reageerde hierop door het introduceren van beheersvormen als maaien, plaggen en kappen. In het waddengebied en op de Zeeuwse- en Zuidhollandse eilanden werd ook gebruik gemaakt van begrazing, echter vrijwel uitsluitend op plaatsen waar ook in het verleden vanuit agrarische doelstelling vee werd geweid.

Met maaien, plaggen en kappen worden goede resultaten geboekt, maar er kleven ook aan aantal bezwaren aan. Zo is de invloed die met deze methoden binnen het behandelde gebied wordt bereikt, overal gelijk. Er wordt namelijk niet zoals bij extensieve begrazing een netwerk van milieuvariatie over het terrein heen gelegd. Natuurlijk kan de beheerder wat variatie inbrengen door bijvoorbeeld de randen van een vallei eenmaal per twee jaar te maaien, terwijl hij het centrale deel jaarlijks maait. In vergelijking met extensieve begrazing zal de hoeveelheid variatie echter altijd gering zijn en zullen de grenzen tussen de frekwent en minder frekwent behandelde delen altijd scherp blijven. Een ander groot nadeel van maaien en plaggen is verder, dat deze methoden alleen in valleien op enige schaal zijn toe te pas-

Jaarrondbegrazing met Shetland-pony's in de duinen van Schouwen (foto: C. ten Haaf).

Seizoenbegrazing met ingeschaard jongvee op de kwelder van Schiermonnikoog (foto: C. ten Haaf).

sen. Drogere terreindelen zijn mede door het reliëf veel moeilijker te behandelen. Een ander nadeel is, dat maaien, plaggen en kappen een negatieve invloed hebben op het aantal voorkomende insektensoorten, wat niet gek is als we bedenken dat bij deze ingrepen het leefmilieu voor deze dieren in één klap wordt verwoest. De invloed van grazers op het milieu vindt veel geleidelijker plaats, zodat insekten altijd de gelegenheid hebben de voor hun geschikte uitwijkplaats op te zoeken.

Tot slot vergen ingrepen als maaien, plaggen en kappen een enorme arbeidsinspanning, zeker als we daarmee alle stadia in de successie van een duinterrein willen behouden.

De laatste tien jaar is ook de belangstelling voor stuiven als beheersmaatregel toegenomen; op een aantal plaatsen laten beheerders bewust stukken duin stuiven. Op den duur zal het toelaten en stimuleren van verstuiwing waarschijnlijk een steeds belangrijker vorm van duinbeheer worden. Bij verstuiwing kunnen niet alleen vochtige valleien ontstaan, maar kan ook kalkrijker zand aan de oppervlakte komen, waarna zich weer een vitale en gevarieerde vegetatie kan ontwikkelen. Zowel om ecologische redenen als uit een oogpunt van duinstabilisatie biedt verstuiwing meer perspectief dan het steeds weer vastleggen van totaal ontkaalkt duinzand. Het is dan ook jammer dat verstuiwing als beheersmiddel mogelijk nog minder geaccepteerd is dan begrazing.

Extensieve begrazing als beheersmiddel

We moeten het inzetten van grote grazers bij het duinbeheer niet zien als het herstel van oorspronkelijke en natuurlijke omstandigheden, maar veel meer als het scheppen van voorwaarden waaronder natuurlijke processen zich weer ten volle kunnen doen gelden (5). We kunnen de grazer daarbij zien als een geavanceerde maaimachine, die bovendien niet misstaat in het landschap. Extensieve begrazing biedt een aantal belangrijke voordelen boven de reguliere beheersmethoden maaien, plaggen en kappen. Alle effecten die met deze methoden afzonderlijk worden bereikt, zijn ook met begrazing alleen te bereiken. Het gaat hierbij om effecten als verschraling, het tegengaan van verruiging, het vasthouden van bepaalde successiestadia en het regenereren

van pioniervegetaties. Daarbij is begrazing ruimer toepasbaar en ontstaat er een grotere milieuvariatatie met geleidelijke overgangen. Bovendien zijn met begrazing een aantal negatieve effecten van luchtverontreiniging enigszins te compenseren. Verruiging van duingraslandvegetaties met Duinriet kan met begrazing worden tegengegaan en Struikheide blijkt in begraasde gebieden beter te regenereren dan in vergelijkbare gebieden die niet worden begraasd (4). Dit wil overigens niet zeggen dat begrazing een wondermiddel tegen luchtverontreiniging is. Struktureel kunnen de effecten hiervan alleen worden tegengegaan door de oorzaken bij de bron aan te pakken.

Begrazing kan ook financieel aantrekkelijker zijn dan de reguliere beheersmethoden. Dit is overigens wel sterk afhankelijk van de vorm van begrazing. Zo kan er gewerkt worden met eigen vee, maar ook is het mogelijk om te begrazen met vee van derden d.m.v. inscharing, verpachting of een beheersovereenkomst.

Als een beheerder eenmaal gekozen heeft voor een beheer d.m.v. extensieve begrazing is hij er nog niet. Er moet bepaald worden met welke vee-soort en in welke dichtheid er begraasd gaat worden, of er voor seizoen- of jaarrondbegrazing wordt gekozen, of men met eigen vee gaat werken of liever een boer inschakelt en ga zo maar door. In een volgend nummer van DUIN zal nader op deze vragen worden ingegaan.

C. ten Haaf heeft als medewerker van het ecologisch en hydrologisch adviesbureau 'Ten Haaf en Bakker' onderzoek gedaan naar de effecten van begrazing in het Zwanenwater. Daarnaast stelde hij begrazingsadviezen op voor verschillende duinterreinen.

Literatuur

1. BAKKER, T.W.M., J.A. KLIJN & F.J. VAN ZADELHOFF, 1979. Duinen en duinvalleien. Pudoc, Wageningen.
2. BIE, S. DE, W. JOENJE & S.E. VAN WIEREN (red.), 1987. Begrazing in de Natuur. Pudoc Wageningen
3. BROUWER G.A., 1949. Het edelhert in Nederland. Uit: In het voetspoor van Thijssen, Wageningen.
4. HAAF C. TEN, 1987. Het Zwanenwater, vegetatiekartering en begrazingsonderzoek. Ten Haaf en Bakker, Alkmaar.
5. VEEN, H.E. VAN & S.E. VAN WIEREN, 1980. Van grote grazers, kieskeurige fijnproevers en opportunistische gelegenhedsvreters, I.V.M. Amsterdam.